

KELAMÎ DÜŞÜNCEDE EKONOMİK DÜZENİN YORUMU ÜZERİNE

On the Interpretation of Economic Order in Islamic Theological Thought

Muhit MERT*

Özet

Allah'ın, genelde evren, özelde insanla nasıl bir ilişki içinde olduğu, düşünce tarihinde hep merak konusu olmuştur. Kelamcılar bu alandaki yorumları Müslümanların düşünüş biçimlerinin oluşmasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu çerçevede insanın, ihtiyaç maddelerinin üretimi, paylaşımı ve bir değer karşılığında değişimi gibi ekonomik faaliyetleri ile bu faaliyetler sonucunda oluşan ekonomik düzen, kelamcılar tarafından ilgilenilen konular arasına girmiştir. Bu konular kelam kitaplarında rızk ve es'âr/is'âr (fiyatlar veya fiyatlandırma) başlıkları altında tartışılmıştır. Bu çalışma kelamcılarının bu konudaki görüşlerinden hareketle onların ekonomik düzenin oluşumuna dair tasavvurlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kelam, Ehl-i Sünnet, Mutezile, Rızk, Fiyat

Allah-evren ve Allah-insan ilişkileri kelamın temel konularındandır. Evrenin var oluşu ve varlığını devam ettirmesi, evrende meydana gelen değişimler ve bu hadiselerin Allah ile ilişkisini nasıllığı; sürekli olan bir ilişki çerçevesinde mi yoksa belirli kanunlar çerçevesinde mi gerçekleştiği kelamcılar tarafından tartışılmış ve çeşitli yorumlar ortaya atılmıştır. Bu soruya verilen cevaplar incelendiğinde iki türlü yaklaşımın temel alındığı açık ve net bir şekilde göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, Allah'ın evreni mutlak bir irade, ilim ve kudretle düzenli bir şekilde yarattıktan sonra bu düzeni, varoluş ve yok oluşları belli tabiat kanunları/sünnetullah çerçevesinde sağladığıdır ki bu düşünce Mutezileye aittir. İkinci yaklaşım ise; Allah'ın sürekli yaratma halinde olduğu, var oluş ve yok oluşları, varlığın düzenini sürekli olarak sağladığı inancındır ki Ehl-i sünnet'in bakış açısını yansıtmaktadır. Bu düşünce biçimine göre kanunlar ta-biatta potansiyel olarak yoktur, bunlar sadece Allah'ın adeti/adetullah şeklinde cereyan etmektedir.

İnsan davranışları da kelamda bu ilişki çerçevesinde ele alınmakta ve yorumlanmaktadır.

Abstract

The question of how Allah interacts with the Universe and the human beings has always preserved its appeal in history of thought. Generally speaking, Islamic Theologians' interpretations about such matters have impacted upon the ways in which muslims have come to form their basic value judgements on the whole. Consequently, theological studies take on the issue of production, consumption, distribution, pricing, and economic order as economic activities occur in their existing legal frameworks relating to all aspects of human life on Earth. These topics come under the rubric of rızk (sustenance) and es'âr/is'âr (priece/adjusted price).

This study plans to display the conceptions of the theologians on how the economic order is realized in the process.

Key Words

Kelam, Ahl-i Sunnah, Mu'tazila, Rızk (sustenance), Es'âr/Is'âr (priece/adjusted price)

Kelamcılar konuyu Allah'ın insan davranışlarına belirleme veya yaratma türünden bir etkisi var mıdır, varsa bu etki nasıldır sorularına cevap arayarak tartışmaktadırlar. Buna göre mutezili düşünce insan davranışlarının sünnetullah çerçevesinde insan tarafından meydana getirildiğini savunurken, Sünni düşünce bunların da yaratmaya konu olduğunu, Allah'ın irade edip yaratması çerçevesinde oluştuğunu iddia etmişlerdir. Bu konuyu tartışmak bir makalenin sınırlarını zorlayacak nitelikte olduğundan, burada bu konuyu ayrıntılarıyla tartışacak değiliz. Biz bunu sadece inceleyeceğimiz konunun hangi temel düşünceler üzerine oturduğunu göstermek için zikretmiş bulunuyoruz.

İnsan hayatının en önemli taraflarından birisi, belki de hayatın büyük bir bölümüyle alakalı olan taraf ekonomik davranışlar ve insanın bu tür davranışlarından doğan ekonomik düzendir. Bu bağlamda ekonomik düzenin yapısı da, kelami düşüncenin belli bir döneminde kelamcılar tarafından tartışma konusu yapılmıştır. Ama hemen şunu belirtmeliyiz ki kelamcılarının bu konuyla ilgilenmelerinin amacı, ekonomi alanında kural koymak ya da ekonomi bilimi yapmak değildir. Amaçları sadece Allah-alem,

* Doç.Dr., Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi

Allah-insan ilişkisini teolojik bakımdan anlama ve anlamlandırma gayretleri çerçevesinde ekonomik düzenin nasıl oluştuğunu yorumlama çabasıdır.

Bu tartışma kelam kitaplarında "Kaza-Kader" ve "Efâl-i İbad/İnsanın Fiilleri" genel başlıkları içinde yer almakta ve iki alt başlık altında yapılmakta idi: Rızık ve Fiyatlar/Es'âr ya da Fiyatlandırma/İs'âr. Bunlardan birincisi ekonomik bir meta olarak malların bölüşümünü, ikincisi de alışveriş esnasında meydana gelen fiyatlandırma eylemini ifade etmektedir. Bu alanla ilgili temel sorular ise şunlardır: 1-Ekonomik faaliyetin objesini yaratarak insanın faydasına şunan Allah, bunun insanlar arasında paylaşım ve dolaşımını da belirlemiş midir? Yani Allah birebir herkese rızıkını tahsis etmiş midir, yoksa böyle bir tahsis olmaksızın herkes bilgisi, becerisi ve çalışmasına göre mi kazanmaktadır? 2-Allah malların belli bir karşılıkla mübadelesinde fiyatlara müdahale etmekte ve onu belirlemekte midir, yoksa bunlar tamamen insana ait eylemler midir? İşte kelamcılar bu soruların cevabını arayarak ekonomik düzenin yorumuyla ilgilenmiş ve bir iktisat teolojisi geliştirmişlerdir.

I

Kaza-kader konusuyla ilgili başlıklar altında incelenen rızık konusunda Mutezileyle Ehl-i sünnet arasında yapılan tartışma onun tabii düzeniyle değil, daha çok meşruiyet sorunuyla ilgilidir. Bu hususta Allah'ın insanı haram olan bir şeyle rızıklandırıp rızıklandırmayacağı hususu tartışılmıştır. Ele aldığımız konuyu ilgilendirmedigi için biz bunun tartışmasına girmeyecek, sadece rızıklandırma düzeniyle ilgili görüşlerine temas edeceğiz. Bu iki ekol arasında problemin bu yönüyle ilgili bazı görüş farklılıkları olsa da rızıklandırma düzeniyle ilgili olarak sanki bir uzlaşma sağlanmış gibidir ve kelam ekollerinin bakışları bu konuda paralellik arz eder görünmektedir. Bunu bütün mutezililer için söyleyemsek de en azından bütün düşüncelerine ulaşabildiğimiz Kadı Abdülcebbar için böyledir. Bu bağlamda Ehl-i sünnet tarafından rızık Allah tarafından yaratılarak birebir bütün fertlere gönderildiği, hiç kimsenin kendine tahsis edilmiş rızıkı tüketmeden ölmeyeceği ve yine hiçbir kimsenin bir başkasının rızıkını yiyemeyeceği yönünde bir inanç dile getirilmektedir.¹ Bu da tabii olarak ekonomik hayatın objesinin insanlara paylaştırılması ve ulaştırılmasında Allah tarafından kurulmuş, şaşmadan işleyen bir düzen fikrini ve de buna bağlı olarak kaderci bir tevekkül anlayışını doğrulamaktadır. Bu düşünce Ehl-i sünnet'in rızık tanımlamasında da kendini gösterir. Onlar rızıkı, "Faydalanması için Allah'ın insana sevkettiği şey"

diye tanımlamışlardır ki, burada Allah'a nispetin öne çıkarılması rızıklandırma düzeniyle ilgili düşünceyi temellendirmesi bakımından dikkate değer bir ifadedir. Rızık konusundaki bu düşünceleri, onların Allah-evren ilişkisi konusundaki temel düşünceleriyle birebir örtüşmektedir. Mutezile ise rızıkı "insanın meşru olarak faydalandığı şey" olarak görür.² Bu tanımlamada rızık Allah'a nispetine dikkat edilmemiş, sanki tanım, insan merkeze alınarak yapılmış gibidir. Mu'tezile konuya insan açısından bakarak rızık artırıp eksilebileceğini, Ehl-i Sünnet ise kader yönünden yaklaşarak rızık artırıp eksilmeyeceğini söylemektedir. Çünkü Ehl-i Sünnet inancına göre rızıklar ezelde Allah tarafından takdir ve taksim edilmiştir.³ Buradan hareketle Mutezilenin rızıklandırma düzeniyle ilgili düşüncelerinin Ehl-i sünnetle paralellik arz etmeyip tam tersine bir zıtlık taşıdığı söylenebilir. Ancak, Kadı Abdülcebbar'ın

2 Kadı, *el-Mugnâ*, Kahire 1965, XI, 35-39. Her iki ekolün de sadece kendisinden faydalanan şeyleri rızık olarak görüp elde bulunan fakat faydalanılmayan şeyleri rızık kapsamının dışında tutmaları, dildeki ve Kur'an'daki kullanımları nazan dikkate alındığında kavramın anlam alanını daralttıkları fikrini vermektedir. Arap dilbilimcileri rızık kelimesini atâ (ihsan), pay, şükür, yağmur ve yiyecek manasına kullanıldığını da tesbit etmektedirler. Rızık kelimesinin buradaki her bir manada ayrı ayrı kullanıldığını göstermek için Kur'an'dan deliller gösterirler. Bunlar şöyle sıralanabilir: Rızık kelimesi Kur'an'da; ister dünyevi olsun isterse uhrevî olsun maddî manevî ihsanlar manasında kullanılmıştır. Meselâ; "Onlara rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak ederler." (Bakara 2/3) âyetinde Allah'ın insana dünyada bahşettiği mal, amel, güç ve ilim gibi maddî-manevî şeyler kastedilmektedir. (BK. M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ty., I, 192) "Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayın, bilakis onlar Rab'leri katında diridirler. Allah'ın bol nimetinden onlara verdiği şeylerle sevinç içinde rızıklandırılır." (Âl-i İmran 3/169) âyetinde ise uhrevî ihsanlar anlatılmaktadır. Vakıf(56) süresinin 82. âyetindeki rızık kelimesini Razi (ö:606/1210) ile İsfahânî (ö:502/1106) "pay" manasına tefsir etmektedirler. (Fahreddin Râzi, *Mefâtihi'l-gayb*, Beyrut 1990, II, 30; İsfahânî, *el-Müfredat*, Beyrut ty., s. 194) Buna göre âyetin anlamı, "Siz nasibinizi yalanlamak için mi kullanıyorsunuz?" şeklinde olur. Arapların Ezd kabilesi ise bu âyetteki rızık kelimesini "şükür" manasına anlamışlardır. (Firuzâbâdi, *Kamusu'l-Muhit*, Beyrut 1987, s. 1144) Buna göre âyetin anlamı "Siz şükürünüzü yalanlayarak mı yapıyorsunuz?" olmaktadır. Buna kendilerinin kullandığı; "Faaltü zalike limâ razaktenî / Bana teşekküründen dolayı bunu yaptım." sözünü delil olarak kullanırlar. (İbn Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-Huğa*, Beyrut ty., II, 388) İbn Manzûr (ö:711/1311) ise, bu âyetteki rızık kelimesinin şükür manasına mecaz olarak kullanıldığını söylemektedir. (İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut ty., X, 115) Buna göre de âyetin manası "Rızıkınızın şükranını yalanlayarak mı yapıyorsunuz?" olmaktadır. Rızık yağmur manasına kullanılması ikisi arasındaki alakadan dolayıdır. Yağmur rızık sebeptir olduğu için rızık tabiri ona mecaz olarak kullanılmıştır. "Rızıkınız semadadır." (ez-Zâriyât 51/22) âyetindeki rızıkta yağmur kastedilmektedir. Nitekim, "Allah'ın gökyüzünden rızık indirip ölmüş olan yeryüzünün onunla diriltmesinde akledenler için dersler vardır." (Câsiye 45/5) âyetinde de yağmura rızık tabiri kullanılmıştır. Bu kullanımı, aralarındaki sebebiyet ilişkisindedir. Meselâ Araplar; "et-Temru fi ka'ri'l-bi'ri / Hurma kuyunun dibindedir" derler. Gerçekte böyle değildir. Hurma kuyunun dibindeki su ile sulanarak elde edildiği için böyle söylenmiştir. Yağmur da rızık sebeptir olduğu için ona rızık tabiri kullanılmıştır. (İbn Manzûr, a.g.e., X, 115) Rızık kelimesi sadece yenilen şeyler için de Kur'an'da kullanılmaktadır. "Size rızık (yiyecek) getirsin." (Kehf 18/19) ve "Biz o su ile kullara rızık olmak üzere bahçeler, biçilecek taneli ekinler, küme küme tomurcukları olan boyulu hurma ağaçları yetiştirdik." (Kâf 50/9-11) âyetlerinde rızık kelimesi sadece yenilen şeyler için kullanılmıştır.

3 Nesefî, *Bahru'l-kelâm*, (çev. Cemil Akpınar), Konya ty., s. 73.

1 Kemaleddin Beyazî, *İşarâtü'l-meram*, Kahire 1949, s.239; Nureddin es-Sâbüni, *el-Bidaye fi usuliddin*, çev.Bekir Topaloğlu, İstanbul 1979, s. 76; Abdülmelik Cüveynî, *Akide'tü'n-Nizamiye*, Kahire 1979, s.84.

Allah'ın insanı haram olan bir şeyle rızklandırıp rızklandırmayacağı hususunu tartışmaya açması ve de "Allah haram olanla kullarını rızklandırmaz"⁴ sözü en azından onun da rızkı takdirle ilgili gördüğü anlamına gelir. Bu son ifadeden hareketle onun bu konudaki düşüncelerinin Allah-insan ilişkisi konusundaki temel düşüncesiyle birebir örtüşmediğini söyleyebiliriz.

Ehl-i sünnetin fikirlerini temellendirdikleri deliller, Hz. Peygamber'e nispet edilen şu hadislerdir: "Sizden biriniz annesinin karnında nutfе olarak kırk gün kalır, sonra kırk günde alâka olur. Sonra kırk günde mudğa/et parçası olur. Sonra ona bir melek gönderilir. Ona ruh üfler. Melek dört şeyi: Rızkını, ecelini, amelini, ve said mi yoksa şakî mi olduğunu yazmakla emrolunur."⁵ "Hiç kimse rızkını tüketmeden ölmez. Rızkınızı güzel yoldan talep ediniz."⁶ ve "Allah rızklarınızı paylaştırdığı gibi ahlakınızı da paylaştırmıştır."⁷ Birinci hadis; insan daha anasının karnında iken rızkının yazıldığını ifade ederken ikinci hadis, insanın kendisi için meleğin yazdığı o rızkı tüketmeden ölmeyeceğini, üçüncü hadis de rızkları Allah'ın taksim ettiğini ifade etmektedir. Bunlar bir arada değerlendirildiğinde şaşmadan işleyen bir rızklandırma düzeninin varlığı inancını oluşturduğu kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır. Bu hadislerin sıhhat durumlarına değinmeyeceğiz, ama bunların haber-i vahit olmak bakımından zanni bilgi ifade ettiklerini ve kelam ilminde aslında delil olarak kullanılmalarına itibar edilmediğini söyleyebiliriz.

Kur'an'daki şu ayetler de Ehl-i sünnet kalamcıları tarafından bu doğrultuda yorumlanmaktadır: "Sizi yaratan, size rızık veren, sizi öldüren ve tekrar diriltten Allah'tır." (er-Rûm 30/40), "Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların rızkı ancak Allah'a aittir." (Hûd 11/6) ve "Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Rızkı dilediğine genişletir ve daraltır. Doğrusu O her şeyi bilendir." (eş-Şûra 42/12) Bu ayetlerden birincisinde rızkı yaratan ve insana verenin Allah olduğu, ikinci ayette canlıların rızkının Allah'a ait olduğu, üçüncü ayette ise Allah'ın rızkı takdirine göre dilediğine dilediği kadar verdiği, dilediği kimseye genişletip, dilediğine daralttığı ifade edilmektedir. Bunlar bir arada değerlendirildiğinde rızkın canlılara ulaştırılması amacına hizmet eden kurulu bir düzen olduğu fikrini çağrıştırmakta ve

Allah'ın sosyo-ekonomik yapıya bir dilediği gibi müdahale ettiği düşüncesini ortaya koymaktadır.

Birinci ayet anlamı açıktır. Bu konuda herhangi bir tartışma yoktur. Zaten ontolojik bir olguyu, yani rızık maddelerini Allah'ın yaratıp insanın istifadesine sunduğunu ifade eder. İkinci ayet Allah'ın, mahlukatın rızkını taahhüt ettiği, garanti altına aldığı şeklinde anlaşılmıştır.⁸ Ancak taahhüt edilen rızktan maksadın ne olduğu hususu açıkça belirtilmediği için ihtilafıdır. Ebu'l-Mu'in Nesefi (ö.508/1115), Kur'an'ın, "Yeryüzündeki bütün canlıların rızkı Allah'a aittir." (Hûd 11/6) âyetindeki taahhüt edilen rızktan, kendisiyle gıdalanmanın meydana geldiği şeylerin kastedildiğini söylemektedir.⁹ Gazzâlî (ö.505/1111) de rızkı dörde ayırarak bunlardan sadece mazmun rızkını yani, "diğer sebepler olmaksızın bünyenin kıvamını sağlayan gıdaların" garanti edildiğini söylemektedir.¹⁰ Halbuki Allah'ın rızkları garanti etmesi, rızık ihtiyacının giderildiği kaynakları yaratması anlamına da gelebilir. Hatta "Kişiye çalıştırdından başkası yoktur" (Necm, 53/39) ayeti de bu anlamı destekler mahiyettedir. Üçüncü ayetteki Allah'ın dilediğine rızkı genişletip dilediğine daraltması ise Necm 53/39 ayetiyle birlikte düşünüldüğünde daraltma ve genişletmenin insanın çabalarıyla orantılı olarak gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

II

Fiyat konusunun ise kelam kitaplarında "Babu'l-Es'âr/Fiyatlar veya İs'âr/Fiyatlandırma" başlığı altında ele alındığı Eş'arilerle Mutezililer arasında tartışıldığı, Matürîdî kalamcıların ise konuyla ilgilenmediği görülür. Mutezile kalamcıları Eş'ariler tarafından insanın fiillerini kendisinin meydana getirdiği temel düşüncesinden hareketle fiyat belirleme oyununun insanın bir fiili olduğunu, dolayısıyla onu belirleyen kendisi olması gerektiğini düşünüyorlar diye eleştirilirler.¹¹

⁸ İbn Kesir, *Tefsir*, Beyrut 1969, II, 436; Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî*, Beyrut 1971, XII, 2.

⁹ Ebu'l-Mu'in en-Nesefi, *Tabsiratu'l-edille*, Raşit Efendi Kütüphanesi elyazmaları no: 496, vr. 212/b; Nesefi, *Bahru'l-kelâm*, s. 73.

¹⁰ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn* (Sirâcu't-talibin ile beraber basım), Kahire 1953, s.88. Gazzâlî'nin rızık tasnifi şöyledir: 1-Mazmun rızık: Diğer sebepler olmaksızın bünyenin kıvamını sağlayan gıda gibi şeylerdir. Allah bu nevi rızık garantisi etmiştir. 2-Maksum rızık: Yiyecek, içecek ve giyeceklerden, Allah'ın insanlara taksim edip Levh-i Mahfuz'da yazdığıdır. Bunların herbiri yazıldığı şekilde, muayyen zamanlarda ve belirlenmiş miktarlarda gelir, artmaz, eksilmez, erken gelmez ve gecikmez. Peygamber Efendimizin (s.a.v): "Rızıklar taksim edilmiş ve dağıtılmıştır. Onu ne müttakinin takvası artırır ne de günahkârın günahı eksiltir." buyurduğu bu rızktır. 3-Memluk rızık: Dünya mallarından Allah'ın takdir ederek insanların mülkiyetine verdiği şeylerdir. Allah'ın; "Sizi rızklandırdığımız şeylerden infak edin." (el-Münafikun 63/7) emri, "malik olduklarınızdan infak edin" demektir. 4-Mevud rızık: Allah'ın müttakî kullarına takva şartıyla, helâl yoldan ve meşakkatsiz olarak vadettiğidir. Nitekim; "Kim Allah'tan sakınırsa Allah ona bir kurtuluş yolu hazırlar ve ummadığı yerden rızklandırır." (et-Talâk 65/7) ayetiyle Kur'an bunu ifade etmektedir. Gazzâlî, a.g.e., s. 88-97.

¹¹ Abdülmelik Cüveynî, *el-İrşad*, Beyrut 1985, s. 367.

⁴ Kâdî Abdülcebbar, "Allah birini haramla rızklandırıyor bu, onu Allah'ın ezelde takdir ve taksim ettiği ve dolayısıyla kulan da bu takdire rıza göstererek yemesi gerektiği neticesine götürür ki böyle bir neticeye varmak insanı dinden çıkarır." diyerek Allah'ın bir kimseyi haram olan bir şeyle rızklandırmayacağını ifade eder. Onun bu konudaki delili "Kendilerini rızklandırdığımız şeylerden infak ederler" (Bakara 2/3) ve "Sizi rızklandırdığımız şeylerden infak edin." (Münafikun 63/10) ayetleridir. Çünkü bu ayetlerde Allah rızklandırmayı kendine izafe etmektedir. Kâdî, *el-Muğnâ*, XI, 35-39.

⁵ Buhârî, *Kader*, 1.

⁶ İbn Mâce, *Ticâret*, 3.

⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, I, 387.

Eş'arîler ise insanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı temel düşüncesinden hareketle fiyatların da Allah tarafından belirlendiğini iddia ederler ve bu düşüncüyü savunurlar. Aslında Eş'arî'nin eserlerinde bu konuyla ilgili bir bilgiye rastlanmaz. Daha sonraki dönemlere ait Eş'arî kelamının kaynakları incelense fiyatların oluşumu konusunda ilgili düşüncelerin ilk defa H.IV. asrın sonlarında İmam Eş'arî'nin öğrencilerinin öğrencileri olan Kadı Ebu Bekir Bâkullânî (ö.403/1013) ve İbn Fûrek (ö.406/1015) tarafından literatüre sokulduğu görülecektir. Ebu Bekir Bâkullânî'nin *Kitabu't-Temhid* adlı eserinde konuyla ilgili iki paragraflık bir bilgi verilmektedir.¹² İbn Fûrek ise *Mücerredü Makâlâtü'l-Eş'arî* adlı eserlerinde bir paragrafta özet bilgi sunmaktadır.¹³ Aynı dönemde yaşayan Abdulkahir Bağdadi'nin (ö.429/1039) eserlerinde ise konuya hiç temas edilmemektedir. Daha sonra gelen Cüveynî (ö.478/1085), İcî (ö.756/1355) ve Taftazani (ö.792/1390) gibi Eş'arî kelamcılarının eserlerinde de üzerinde fazla durulmayarak konuya kısa birer paragrafta değinilmiştir.¹⁴ Fakat hemen şunu ifade edelim ki Eş'arî kelamcılarının kitaplarında konunun boyutları, insan iradesinin fiyat oluşumunda etkisinin olmadığını ispat etme noktasında yoğunlaşmaktadır.

Erken dönem Mu'tezilî kelamcılarının eserleri günümüze ulaşmadığından onlarda bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi olup olmadığını bilemiyoruz. Ama Bâkullânî ve İbn Fûrek ile aynı dönemde yaşamış ve hayatının bir süresini de Basra'da geçirmiş olan Mutezilî bilgin Kadı Abdülcebbar (ö.415/1025) *Şerhu Usulü'l-hamse* adlı eserinde kısaca, ansiklopedik mahiyetteki *el-Muğnî* adlı eserinde ise biraz daha genişçe bir mütalaa ile konuya yer vermiştir.¹⁵ Muhtemelen o Horasan'dan Basra'ya geldikten sonra fiyat konusunun Kelam ilminde tartışıldığına vakıf olmuş ve daha sonra yazmış olduğu eserlerinde konunun mütalaaasını yapmıştır. Biz burada Eş'arî kelamcılar ile Mutezile'den Kadı Abdülcebbar'ın konuyla ilgili görüşlerine göndermeler yaparak kelamcılarının ekonomik düzenin nasıl oluştuğuna dair düşüncelerini ortaya koymaya çalışacağız.

Kelam ilminde bu konu, fiyatların oluşumunda, düşmesinde ve yükselmesinde insan iradesinin etkisi olup olmadığı noktasında tartışılıyor ve tartışma "İnnallahe hüve'l-musa'ir/Fiyatlandırır Allah'tır." hadisine dayanıyordu.¹⁶ Hadisin ifadesine göre

Peygamberimiz (s.a.v)'e bir defasında sahabeden bazıları gelmiş ve Medine pazarında fiyatların yükseldiğinden bahsederek fiyatlara bir sınırlama getirmesini istemişlerdi. Onların bu istekleri karşısında Hz. Peygamber de "Fiyatlandırır, rızkı veren, daraltıp genişleten Allah'tır. Ben, kimsenin üzerinde bir hakkı olmaksızın Rabbime kavuşmak isterim" diyerek cevap vermişti.¹⁷ Hadis kitaplarına fiyat ayarlamının mekruhluğu konusunda alınmış olan bu hadis, aslında fikhî/hukukî bir hüküm ifade ediyordu. Fakat hadisteki "İnnallahe hüve'l-musa'ir/Fiyatlandırır Allah'tır" ifadesi aynı zamanda itikadî bir durumu da çağrıştırdığından, fiyat belirlemelerinde insan iradesinin etkisi olmadığı şeklinde de anlaşıyordu. Nitekim bu konuda Müslüman toplumunda bir inanç oluşmuştu. Pek çok İslam aliminin dile getirdiği bu inanç şöyle ifade edilir: Eşya fiyatlarını düşüren ve yükselten Allah'tır. Hiçbir kimsenin buna itirazı olamaz. Bu iş sadece ona aittir. Allah'ın kendi üzerine aldığı bu işi insana havale etmesi düşünülemez. Bu nedenle insanların fiyat belirlemede bir müdahaleleri yoktur. Kim fiyatlandırmaya kalkarsa Allah'a muaraza etmiş ve onun irade ettiği bir hususta onunla çekişmiş olur.¹⁸ Hatta bu inancı kuvvetlendirmek için çeşitli hadisler de uydurulmuştur. Mesela; "Allah'ın Umare isimli bir meleği vardır ki, uzunluğu göz alabildiğine olan yakut taşından bir at üzerinde bulunur. Bu melek şehirlerde dolaşır, çarşılar da durur ve fiyatlar şöyle yükselsin, şöyle düşsün diye nida eder" ve yine "Allah'ın taştan bir meleği vardır ki, ismi Umare'dir. Her gün taştan bir at üzerinde yeryüzüne iner, fiyatları ayarlar ve tekrar gökyüzüne çıkar" şeklindeki uydurma hadisler bunlardan iki tanesidir.¹⁹

Eğer "İnnallahe hüve'l-musa'ir" hadisinin ifade ettiği gibi fiyatlar sadece Allah tarafından belirleniyorsa, bu durumda insan iktisadi faaliyette problemli bir konuma düşmüş olur ve ekonomik düzende hiçbir belirleyiciliği kalmaz. Bu durumda onun bir şey alırken veya satarken belirlemeye çalıştığı fiyatlarla, idarecilerin bazı malların satışı için belirledikleri fiyatları izah etmek zorlaşır. Bir de örneğin enflasyon, ekonomik kriz, pahalılık ve benzeri durumlar insanın kaderi olurdu ve bunlarla mücadele etmesi de gerekmezdi. Halbuki, insanın her türlü kötülükle

¹² Bk. Ebu Bekir Bâkullânî, *et-Temhid*, Beyrut 1987, s. 372-373.

¹³ Bk. İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü'l-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret, Beyrut 1987, s. 138.

¹⁴ Bk. Cüveynî, *el-İşad*, s. 367; el-İcî, *el-Mevakif*, Beyrut ty., s. 320; Sadeddin Taftazani, *Şerhu'l-Makasid*, Beyrut 1988, IV, 320.

¹⁵ Bk. Kadı Abdülcebbar, *Şerhu Usulü'l-Hamse*, Kahire 1988, s. 788; Kadı, *el-Muğnî*, XI, 55 vd.

¹⁶ Adududdin el-İcî hadisin metnini vermeden "Bir hadise binaen fi-

yatları belirleyen Allah'tır." diyerek konuyu metnini vermediği bir hadis ile temellendirmektedir. Seyyid Şerif Cürçanî ise *el-Mevakif*'deki "li hadisin" cümlesinin şerhinde bu hadisi nakletmektedir. bk. el-İcî, *el-Mevakif*, s. 320 ve Seyyid Şerif el-Cürçanî, *Şerhu'l-Mevakif*, Kahire 1987, VIII, 173.

¹⁷ Tirmizi, *Büyü*, 73; Ebu Davud, *Büyü* 49; İbn Mace, *Ticaret*, 27; Dârimî, *Büyü*, 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 227, 272; III, 85, 156, 286.

¹⁸ Bk. İbnü'l-Esir, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*, Beyrut 1963, II, 368; Münâvî, *Fethu'l-kadir*, Beyrut ty., II, 265; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkatü'l-mefâtiḥ*, Beyrut 1994, VI, 111.

¹⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menaru'l-münif fi's-sahihî ve'd-daif*, Beyrut 1983, s. 101-102.

mücadele etmesini emreden Allah, onu elbette ummun zararına olan ekonomik kötülüklerle de mücadele etmekten alıkoymaz.

II-a

Bakillâni fiyat için herhangi bir tanım yapmadan pahalılık anlamına gelen ğalâ ve ucuzluk anlamına gelen ruhs kelimelerini kullanarak fiyatların pahalılık ve ucuzluğunun Allah tarafından meydana getirildiğini ifade etmektedir. Bakillâni bu düşüncesini şöyle izah eder: En başta canlıyı besin almaya muhtaç olarak yaratan, dolayısıyla talebi meydana getiren ve onun yapısına mal elde etme ve onu muhafaza etme arzusunu koyan Allah'tır. Dolayısıyla bu gibi unsurlar vasıtasıyla fiyatları ayarlayan Allah'tır. Şayet Allah insanı yeme-içme ihtiyacı içinde yaratmasaydı ve onun yapısına mülkiyet arzusunu koymasaydı insanda talep meydana gelmez ve eşyanın fiyatı da oluşmazdı.²⁰ Bakillâni'nin bu ifade ve açıklamalarından anlaşılacağı üzere Allah fiyatları doğrudan değil, aksine dolaylı olarak meydana getirmektedir.

Bundan sonra Bakillâni; "Bir sultanın bir şehri kuşatması ve mal girişini önlemesi sebebiyle orada meydana gelen pahalılık için; sultan fiyatları artırdı denilmektedir. Madem ki fiyatları yükselten ve düşüren Allah'tır, o halde sultan fiyatları artırdı ifadesi ne anlam taşır? sorusuna karşı, bir takım müdahalelerle fiyatların artması ile ilgili olarak kullanılan "Sultan fiyatları artırdı" vb. gibi ifadeler mecaz kullanımlardır. Bu aynen; "Sultan onları açlıktan öldürdü" ya da "Muhasara/kuşatma ile öldürdü" demek gibidir. Çünkü ölümü yaratan Allah'tır. Bunun gibi insanın da fiyatlara tesiri hakiki değildir, gerçekte fiyatları düşüren veya yükselten Allah'tır şeklinde cevap verir. Konunun devamında Bakillâni, "Şayet sultan muhasara etmeseydi pahalılık meydana gelmezdi" itirazına karşı da; "Allah insanı yeme-içme ihtiyacı olmaksızın yaratsaydı, bu durumda talep olmayacağından yenilecek içilecek şeylerde muhasaradan dolayı pahalılık meydana gelmezdi"²¹ şeklinde cedelci bir tarzda cevap vermektedir. Aslında bu cevap tartışmayı kendi mihverinden çıkartıp metafizik alanda tamamen bir varsayım üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Halbuki üzerinde konuşulan şey, olması ihtimali şimdi olmayan değil, şimdiki zamanda var olan bir şeydir. Dolayısıyla Bakillâni'nin yapması gereken, mevcut durumun

nasıl oluştuğuna dair bir açıklama olmalıdır.

Bakillâni, fiyat konusunu ele alırken insanda biyolojik bir gerçeklik olan ihtiyaç ve psikolojik bir gerçeklik olan arzu, istek kavramları ile fiyat oluşumunun ilişkisini ortaya koyuyor. Şu halde Bakillâni'nin düşüncesine göre insan yeme, içme, barınma ve giyinme gibi zaruri ihtiyaçlar içinde yaratılmıştır. İnsan bu ihtiyaçlarını temin etmeden hayatını sürdüremez. Ayrıca insanın yapısında, mal alım satımına yönelik bir arzu vardır. Bu arzu, mal biriktirip muhafaza etme arzusuyla tamamlanmaktadır. Fiyat artış ve düşüşlerinin dayandığı bu iki temel unsur yani insandaki kazanma ve biriktirme isteği ile ihtiyaç duygusu Allah tarafından yaratılmıştır. İşte bu etkenler çerçevesinde otomatik bir tarzda fiyatları oluşturan ve düzenleyen Allah'tır. Böylece fiyatlar ihtiyaç ve arzudan kaynaklanan arz ve talep olgularıyla adeta otomatik bir şekilde ayarlanmaktadır. İşte burada açığa çıkan şudur ki Bakillâni arz-talep ve ihtiyaç olgularını yaratmayı Allah'ın fiili gördüğü için fiyatları da Allah'ın fiili görmektedir.

Netice olarak; Bakillâni konuyu yaratma cihetinden değerlendirmekte ve fiyatların oluşumunda insanın etkisini kabul etmemektedir. Onun bu anlayışını kendinden sonra gelen Eş'arî kelmacıları da aynen kabul etmiş ve savunmuşlardır. Mesela Cüveynî bu konuda daha açık bir ifade ile; "Fiyatlar insanın ihtiyarı ile ilgili değildir." demektedir.²² Fakat Eş'ariler insan fiillerini yaratmanın konusu saydıkları ve insana fiillerinde bir tesir verdikleri halde bu konuda insanın tesirini kabul etmemeleri onlar için bir çelişkidir. Eş'ariler'in bu tutumu, onları cebri düşünceye yaklaştırmakta ve ekonomik bir dünya kurmada insanın iradi varlığını ve fonksiyonunu yok sayma anlamı taşımaktadır. Halbuki Eş'arilerle Cebriyye arasındaki en bariz farklılıklardan birisi Cebriyye'nin, fiillerinde insana hiç bir rol vermemesi, Eş'ariler'in de bunun aksine fiillerde insanın tesirini kabul etmesidir. Böylece Eş'ariler, fiyat konusunda insan iradesinin tesirini kabul etmemeleri sebebiyle kendilerinin efâl-i ibad/insanın fiillerinin meydana gelişi konusundaki anlayışlarına da ters düşmüş olmaktadır. Çünkü Eş'arî anlayışına göre kullar fiillerini keşb ederler, Allah da yaratır. Eş'ariler ya bu konuya efâl-i ibad bahsinde yer vermeyeceklerdi -ki onlar malların bolluk ve darlığını, insanda arz ve talebi yaratmayı Allah'ın fiili olarak görürler²³, hatta Taftazani narh ve stok yapma yoluyla insana fiyat belirlemede bir pay verme eğilimi gösterse de sonunda bunları da Allah'a irca etmektedir²⁴ - ya da yer veriyorlarsa insan fiilleriyle

²⁰ Bakillâni, *et-Temhid*, s. 372.

²¹ Bakillâni, *et-Temhid*, s.372-373. Bakillâni'nin çağdaşı olan İbn Fûrek de bu konuda ğalâ ve ruhs kelimelerinin yerine ziyade ve noksan kelimelerini kullanarak; fiyatların yükselme (ziyadesi) veya düşmesinin (noksanlığı) Allah tarafından olduğunu söylemektedir. Ona göre bunun nedeni, her ne kadar fiyatlar talep ve arzın varlığı veya yokluğu, azlığı veya çokluğu ile ilgili ise de arz ve talebi önceden Allah'ın yaratarak insanın kalbine koymasıdır. bk. İbn Fûrek, *Müccerred*, s. 138.

²² Cüveynî, *et-İrşad*, s. 367.

²³ Cüveynî, *et-İrşad*, s. 367; Taftazânî, *Şerhu'l-Makasid*, IV, 320.

²⁴ Taftazânî, *Şerhu'l-Makasid*, IV, 320.

ilgili olarak bahsettiğimiz temele oturtacaklardı. Bu şekilde daha isabetli bir yorum yapmış olurlardı. Ancak onlar her ne kadar fiillerinde insan iradesine yer verseler bile iradenin de muhdes olup, sürekli olarak Allah tarafından yaratıldığına dair düşünceleri nazar-ı dikkate alınırsa bu konudaki görüşlerinin, temel düşünceleriyle bağdaştırılabilir olduğunu söyleyebiliriz. Yani insanın tikellere taalluk eden iradesi sürekli olarak Allah tarafından yaratıldığına göre ekonomik konulardaki iradeler de Allah'ın yaratmasıyla olmaktadır ve düzen de buradan doğmaktadır şeklinde düşünmüş olabilirler. Fakat insan iradesine kesp anlamında dahi olsa hiçbir rol vermemeleri yine de onlar için bir çelişkidir.

Bu anlayış, beşerin gelişigüzel müdahaleleriyle kolay kolay yerinden kınılmatamayacağı bir nizam ve ahenk fikrini zihinlere kuvvetli bir şekilde yerleştirmeyi hedefleyen, bunun için de hadiseleri tek etkene bağlayan "monoteist" ilahiyat telakkisi ve dünya görüşünün tabii bir neticesidir.²⁵ Eş'arîlerin bu izah tarzı bir çeşit ekonomi kuramcıları olan Fizyokratların²⁶ ekonomi teorilerine benzemektedir. Çünkü onlara göre de tabiatla olduğu gibi, iktisadi hayatta da Allah tarafından konulmuş bir düzen vardır ve bu düzen şaşmadan işler.²⁷ Hatta bu anlayış, Adam Smith'in "gizli el" ve Hayek'in "kendiliğinden oluşan nizam" teorilerine de benzer. Her ne kadar Smith ve Hayek iktisadi hayatta meydana gelen bu nizamı kendiliğinden oluşan bir nizam olarak görseler de onlar Metafizik ekonomi kuramcıları oldukları için muhtemelen bu tabii düzenin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmekte-dirler. Adam Smith'e göre Piyasa mekanizması ve serbest rekabet, tıpkı bir "gizli el" gibi toplum refahını adeta sihirli yollardan sağlayacaktır. Çünkü herkes kendi çıkarlarını gözetenek almak istediği malı en uygun fiyata almak isterken satacağı malını da en uygun fiyata satmaya çalışır, neticede arzlarla talepler bir fiyat etrafında buluşarak dengelenir.²⁸ Adam Smith'in günümüzdeki temsilcisi ve fikirlerinin hararetti savunucusu Friedrich von Hayek de ekonomi olayını ve toplumsal kurumları, "kendinden oluşan bir nizam" olarak görmektedir. Hayek'e göre Liberal ekonomide düzen aynen doğada olduğu gibi karmaşadan doğar. Milyonlarca birbirinden bağımsız karar ve bilgi parçaları, karşılıklı etkileşim sonucun-

da düzensizlik değil süper bir düzen doğurur. Onun deyişiyle bunlar, insan eylemlerinin bir sonucudur ama, insan tasarımı değildir. Hayek, hiç bir kişinin veya bir gurubun bu oluşumları planlamadığını, esasen planlamasının da mümkün olmadığını söylemektedir. Binlerce insanın, eylem ve davranışları sonucunda çalışabilir sosyal sistemlerin kendiliğinden kurulabildiğini iddia etmektedir. Ona göre piyasa ekonomisinde fiyatın verdiği sinyallere göre çok sayıda bağımsız güçler harekete geçerek mal ve hizmetlerin arz ve talebini dengelemektedir.²⁹

II-b

Kâdî Abdülcebbar ise fiyatı, satın alınan eşya için karşılıklı rıza ile takdir olunan bedel olarak tanımlamakta³⁰ ve bir malın iki türlü fiyatı olduğunu söylemektedir. Birincisi, satılan malın hak ettiği gerçek fiyatı, ikincisi ise insanlar arasındaki alışveriş esnasında karşılıklı rıza ile belirlenen pazar fiyatı. O birincisine "semen", ikincisine ise "si'r" adını vermekte ve ikinci fiyatın yer ve zamana göre artıp eksilebileceğini söylemektedir.³¹ Birincisi bir malın gerçek değerini ortaya koyarken, ikincisi arz ve talebin piyasada serbest olarak karşılaşmasından doğan pazar fiyatını ifade etmektedir. Nitekim modern iktisatta da fiyat, bir malın parayla dile getirilmiş değişim değeridir, yoksa değer kendisi değildir ve fiyat bir malın gerçek değerini dile getirmez.³² Bir mal, değeri ne olursa olsun piyasaya çıktıktan sonra piyasa şartlarına göre ayrı bir parasal karşılık bulur ki bu parasal karşılık fiyattır. Kadî Abdülcebbar'ın fiyat konusundaki bu ayrımı 7 asır sonra İktisat ilmi'nin babası sayılan Adam Smith (1723-1790) tarafından da aynen ifade edilmiştir. Adam Smith'e göre de bir malın, doğal fiyatı ve pazar fiyatı olmak üzere iki türlü fiyatı vardır. Bir malın doğal fiyatı, o malın üretimi için üretim faktörlerine, ödenen bedellerin toplamından oluşurken, pazar fiyatı, arz ve talebe göre belirlenir. Pazar yahut piyasa fiyatı, arzlarla talepleri eşitleştiren ve en fazla mal miktarının mübadelesini, yani alınıp satılmasını sağlayan fiyattır.³³

Kadî Abdülcebbar genel olarak fiyatların oluşumunda hem Allah'ın, hem de sultanın/idarecinin rolünü kabul etmektedir. Şerhu *Usulî'l-Hamse*'de idareci anlamına gelen "sultan" kelimesini kullanan Kadî Abdülcebbar, *el-Muğnî*'de insanlar anlamına gelen "ibad" kelimesini kullanarak sultan kelimesinin ifade ettiği anlamdan daha geniş bir anlamı kastetmektedir ki; idareci olsun olmasın insanın fiyatlara etki edeceği anlaşılmaktadır. Allah fiyatlara semavî

²⁵ F. Sabri Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984, s. 126.

²⁶ Bu ekonomi kuramını Fransa'da XVIII. Yüzyılda XV. Louis'nin özel doktoru F. Quesnay geliştirmiş ve Rahip Baudeau, Turgot, Mirabeau, Dupont vb. ekonomistler onu izlemişlerdir. Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, "Fizyokratlık" md., İstanbul 1972.

²⁷ Aziz Köklü, *İktisat İlimine Giriş*, Ankara ts., s. 34.

²⁸ Besim Üstünel, *Ekonominin Temelleri*, İstanbul 1983, s. 89-90; Özel, a.g.md., *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, I, 441.

²⁹ Ege Cansen, "Hayek Yaşıyor", *Hürriyet Gazetesi*, 11 Aralık 1988.

³⁰ Kadî, *el-Muğnî*, XI, 55.

³¹ Kadî, *Şerh*, s. 788.

³² Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, "Fiyat" md.

³³ Üstünel, a.g.e., s. 90.

sebeplerle arzı azaltıp talebi çoğaltarak veya arzı artırıp talebi azaltarak etki eder, sultan ise halka mallarını belirli bir fiyattan satmayı emrederek etki eder. *El-Muğnî*'deki izahlarından anlaşıldığına göre; insanlara mallarını belirli bir fiyattan satmaya zorlayan idarecilerin yanında, halkın içindeki zorbaları ve stok yaparak fiyatları yükselten ya da mallarını belirli bir fiyattan satma hususunda anlaşılan esnafı da "ibad" kavramı içinde mütalaa ederek onların oluşturdukları fiyatı onlara, arz ve talebi artırıp eksiltmeyi ise Allah'a izafe ederek bu sebeplerle oluşan fiyatı da Allah'a nispet etmektedir.³⁴ Buna göre halkı, mallarını belirli bir fiyattan satmaya zorlayan mafyacı fiyat belirlemiş olurken pazarda bir mala belli bir fiyat vererek satın alan kimse fiyat belirlemiş olmamakta, aksine onun aldığı malın fiyatını Allah belirlemiş olmaktadır. Meseleyi bu şekilde ortaya koymak problemi anlama konusunda çözümleyici bir yöntem değildir. Hem böyle bir anlayış Mutezili düşünceyle çelişir, çünkü Eş'arîlerin de tenkit ettiği gibi Mutezili düşünceye göre fiyatları belirleyen insanın kendisi olmalıdır. ^a

Aslında onun konuyu bu şekilde sınıflandırması, daha önce sahip olduğu Eş'arî düşünceden tam olarak kurtulmadığının bir göstergesidir. Çünkü biyolojik mahiyetteki ihtiyaçla psikolojik mahiyetteki arzudan kaynaklanan arz ve talebin piyasada serbest olarak karşılaşması sonucunda doğan fiyatı Allah'a izafe etme, bir Eş'arî anlayışıdır. Ayrıca Allah'ın semavi sebeplerle arz ve talebe etki ederek fiyatları belirlediğini söylemek de Eş'arî anlayışıdır. Bu anlayışa göre adeta Allah fiyat oluşturmak için tabiat şartlarını değiştirmektedir. Halbuki o bir mutezili olarak tabiat şartlarının sünnetullah çerçevesinde gerçekleştiğini ve işin tabiatı gereği fiyat dalgalanmalarının meydana geldiğini³⁵ söylemesi gerekirdi. Fakat Kâdî Abdülcebbar bu anlayıştan biraz olsun kurtulmak için konuya kötülüğün Allah'a nispet edilemeyeceği temel fikrinden hareketle ahlâkî açıdan da bakarak, sadece fiyatlandırmada meydana gelecek ahlâkî kötülüğe merci aramaktadır. Çünkü konu böyle değerlendirilmez de, fiyatları ayarlayan sadece Allah'tır denilirse; ihtikâr (stokçuluk), gabn (aldatma) vs. gibi yollarla fiyatları yükseltmeye ya da düşürmeye çalışanların ya da tüccarı, mallarını belirli bir fiyattan satmaya zorlayan zalimlerin sorumlulukları problem olarak karşımıza çıkar. Sadece bu

sebeple o, fiyatı belirlemenin bir yönüyle insana ait bir iş olduğunu söyler.³⁶

Konuyla ilgili bir diğer husus da fiyatların oluşmasına, düşmesine ve yükselmesine sebep olan etkenlerdir. Eş'arî kelimacılar fiyatlarla ilgili bu gibi konular üzerinde durmazken Kâdî Abdülcebbar, konuyu Eş'arîlerce tartışılan boyutunun dışına çıkararak Ortaçağın Pazar ekonomisinin verileri çerçevesinde incelemiş ve bir fiyat teorisi oluşturmuştur. Günümüzde her ne kadar fiyatların belirlenmesi piyasa tiplerine göre farklı şekillerde olsa da, Ortaçağ İslâm toplumlarında Pazar ekonomisi veya rekâbete dayalı serbest piyasa ekonomisi cârî olduğundan fiyatlar karşılıklı rızaya dayanan pazarlıkla oluşmaktaydı ve fiyat genellikle toplam arz ve talep dengesini yansıtır. Mal arzları ve mal talepleri piyasada serbestçe karşılaşırlar ve bu karşılaşma neticesinde piyasa fiyatı belirlenirdi.³⁷ Fiyatların oluşumunda arz ve talep olgularını temel olarak kabul eden Kâdî Abdülcebbar, fiyatların düşmesi (ucuzlama/ruhs) ve yükselmesinde (pahalanma/galâ) zaman ve mekân birliğini şart koşmaktadır. Yani fiyatın düşmesi, bir malın bir yerde, bir zamanda, âdeten geçerli olan fiyattan daha düşük fiyata satılmasıdır. Fiyatın yükselmesi de aynı şartlarda bir malın fiyatının yükselmesidir. Aynı malın fiyatı, başka bir yerde veya başka bir zamanda düşük olsa bu, fiyatın düşmesi anlamına gelmez. Çünkü şartlar değişmiştir. Bu sebeple buz fiyatlarının kışın yaz mevsiminde satıldığı fiyatlardan daha düşük olması fiyat düşmesi sayılmaz. Yine buz fiyatlarının sıcak beldelere nazaran soğuk beldelerde daha düşük olması da fiyat düşmesi sayılmaz. Çünkü iki zamanın ve iki mekânın şartları farklıdır. Fiyatlar yükseldi veya düştü derken zaman ve mekân birliğine itibar etmek gerekir. ³⁸

Kâdî Abdülcebbar'a göre fiyat dalgalanmalarında etkili olan hususlar şunlardır:

1-Arzın az, talebin yüksek olması fiyatların yükselmesine neden olur.

2-Arzın yüksek, talebin az olması ise fiyatların düşmesine sebep olur.

3-Nüfusun artması veya azalması durumu tüketimi ve talebi etkileyeceğinden fiyatları da etkiler.

4-Bir malın yerine kullanılabilen başka malların (ikame mal) üretilmesi asıl mallara olan talebi azaltacağından fiyatını da etkiler.

5-İnsanların bir takım endişelerle bir mala rağbet göstermeleri talebi etkileyeceğinden fiyatını da etkiler.

³⁴ Kâdî, *Şerh*, s. 788; Kâdî, *el Muğnî*, XI, 55-58.

³⁵ Tabiat şartlarının arz ve talebe beraber etki ederek fiyatlara da etki etmesi, fiyat dalgalanmalarına sebep olması son derece doğaldır. Meselâ, "1988 de Amerika'da havaların soğuk gitmesi ve kış şartlarının şiddetli geçmesi sebebiyle bir önceki yıla nazaran gıda fiyatları yüzde 56, tahıl fiyatları yüzde 10.3, yumurta fiyatları yüzde 35.4, enerji fiyatları yüzde 5.1, otomobil fiyatları yüzde 2.3, sağlık hizmet ücretleri yüzde 8.5 ve giyim fiyatları yüzde 1.0 oranında artmıştır." "Soğuk Hava Enflasyon Sebebi" başlıklı haber, Zaman Gazetesi, 25 Ocak 1990.

³⁶ Kâdî, *el Muğnî*, XI, 55-58.

³⁷ Bk. Hasan ez-Zaman, *İlk İslâm Devletlerinde Ekonomik Strüktür*, İstanbul 1987, s. 375.

³⁸ Kâdî, *el Muğnî*, XI, 56.

6-Narh konulması devlet tarafından fiyat istikrarı için gerekli görülebilir. Narh konulunca da serbest piyasadaki fiyatlar etkilenmiş olur.³⁹

Bu altı maddeyi onun daha önce belirttiğimiz ayrımı çerçevesinde düşünürsek, ilk üçünün, fiyatların Allah tarafından belirlenen kısmına; son üçünün de insan tarafından belirlenen kısmına te-kabül ettiği görülür. Ancak burada o, daha önce verdiğimiz çerçeveyi genişletmiş gözükmektedir. Çünkü narh ve stokçuluğa ilaveten insanların endişelerini ve alternatif üretimlerini de fiyatların insanların etkisiyle belirlendiği kısma ilave etmiştir.

Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki Kadı Abdülcebbar'ın bu tesbitleri modern iktisatta da yeri olan tesbitlerdir. Nitekim bu konu İktisat ilminde biraz daha ince bir tasnifle ve yeni hususlar da ilave edilerek biraz daha ayrıntılı olarak ifade edilmektedir. İktisat ilminde fiyatlara etki eden sebepler, talep yoluyla etki edenler ve arz yoluyla etki edenler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. a-Talep yoluyla etki edenler:

1-Malın piyasa durumu: Arz ve talep ters orantılıdır. Yani arz fazla talep az ise malın fiyatı düşer. Talep fazla arz az olursa fiyat yükselir.

2-Gelir düzeyi: Fertlerin gelir seviyesi yükseldikçe alım gücü artar, alım gücü artınca talep yükselir. Talep artınca da fiyatlar artar. Bunun aksi olunca fiyatlar düşer.

3-Zevk ve tercihler: Zevk ve tercihler talebi etkilediğinden fiyatları da etkiler.

4-Moda ve reklamlar: Malın piyasada tutulması için yapılan değişiklikler ve reklamlar talebi artırır dolayısıyla fiyat artışlarına sebep olurlar.

5-İkame veya tamamlayıcı mallar: Rakip malın fiyatı düştükçe asıl malın talebi oraya kayar. Talep azalınca da fiyatın düşmesine sebep olur. Tamamlayıcılarda ise birinin fiyatının yükselmesi öbürünün yükselmesine, birinin fiyatının düşmesi öbürünün de düşmesine neden olur.

b-Arz yoluyla etki edenler:

1-Piyasa fiyatı: Bir malın piyasa fiyatı yükselirse arz yükselir, arz yükselince talep azalır ve fiyatlar düşer ya da bunun tersi olur.

2-Üretim faktörleri: Nakliye, kira, işçi ücretleri ve hammadde birim fiyatları gibi üretim faktör fiyatları, mal fiyatlarının yükselmesine veya düşmesine neden olurlar.

3-Aracılık ve stokçuluk: İlk elden alınan mallara nazaran araya giren ikinci, üçüncü eller sebebiyle fiyatlar yükselir. Stokçuluk da piyasadaki malı çekip arzı düşüreceğinden talebin aynı kalması fiyatları

yükseltir.

4-Bilgi ve teknolojinin gelişmesi: Tüketim mallarını daha kaliteli ve ucuza maaletfme imkânı verdiğinden teknik imkânlar seri üretimlerle arzın artmasına, bu da fiyatların düşmesine neden olur.⁴⁰

Bu konuda değinilmesi gereken son bir konu da fiyatlara müdahale edilmeli midir sorusudur. Eş'arî kelamında "insan fiyatlara etki eder mi?" sorusuna cevap aranıp, sadece insan iradesinin bu konuda müessir olup olmadığı tartışılırken, Kadı Abdülcebbar'ın ilgilendiği bir diğer husus da "insan fiyatlara müdahale etmeli midir?" sorusudur. Daha çok fetva isteme karakteri taşıyan ve fıkıh ilminin konusu olan bu soru, muhtemelen kendisinin kadı olması dolayısıyla Abdülcebbar tarafından kelam ilmine taşınmıştır. Bu bağlamda fıkıhçılar devletin normalde fiyatlara müdahale etmemesi gerektiği görüşündedirler. Ancak umurun zararına olacak durumlarda fiyat ayarlaması yapılabileceğine dair fetva vermişlerdir. Meselâ, bir grup yiyecek maddesi satıcısı söz birliği ederek fiyatları fahiş bir biçimde yükseltse, devlet Müslümanların hakkını korumak için fiyat ayarlaması yapabilir.⁴¹ Çünkü Müslüman toplumunda fiyat koyma satıcının hakkıdır ama fiyatların adalet ve insaf ölçüleri içinde olmasını istemek de toplumun hakkıdır. İslam iktisat düşüncesinde de fiyatların, tekeli eğilimlerin olmadığı serbest piyasa ortamında oluşması bir ideal olarak benimsenmiştir. Fiyatlar, dînî ve ahlakî prensiplerle temellendirilmiş, vicdan ve insaf ölçüleriyle ölçülendirilmiş, sağlıklı bir rekabet ve iş birliğine dayanan, kaçakçılıktan, spekülasyondan, istifçilikten uzak, hür ve serbest bir piyasa ortamında belirlenmelidir. Bunu gerçekleştirmek de ancak devletin etkisiyle mümkün olabilir.⁴²

Kadî Abdülcebbar da devletin maslahat görmesi halinde veya esnafın fiyatları yükseltme hususunda ittifak etmeleri durumunda tüketiciyi korumak için fiyatlara müdahale ederek, esnafa zarar vermeyecek ve genel düzeni bozmayacak şekilde ayarlamalar yapabileceğini savunmakta, hatta fakihlerin çoğunun bunu kabul etmemesini garip karşılamaktadır. Çünkü maslahata uygun olan budur. O, bu düşüncesini de Mutezile'nin temel prensiplerinden biri olan marufu emir, münkerden nehiy düsturuyla temellendirmekte ve *telakki-i rubbân* hadisini de delil olarak göstermektedir.⁴³ Bu hadise göre Peygamberimiz (s.a.v) pazara mal getiren köylüleri pazarın dışında karşılayarak mallarını ucuz bir fiyatla

⁴⁰ Bu kısım Aziz Köklü ve Besim Üstünel'in eserlerinin ilgili bölümlerinden özetlenmiştir.

⁴¹ bk. Burhaneddin Merğünânî, *el-Hidâye*, İstanbul 1986, IV/93.

⁴² Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Ankara 1988, s.101.

⁴³ Kadı, *el-Muğnî*, XI, 55-58.

³⁹ Kadı, *el-Muğnî*, XI, 56, 57; Kadı, *Şerh*, s. 788.

satın alan ve böylece onların pazarda mallarını serbestçe satmalarına engel olanları uyarmış, böyle bir uygulamayı yasaklamıştır.⁴⁴ Bu hadis aslında üretici lehinde olacak şekilde fiyatlara müdahale edildiğinin bir göstergesidir.

Bu hususta İslam düşünürlerinin yaklaşımı Klasik İktisadın babası sayılan Adam Smith'den daha makuldür. Smith ise ilke olarak ekonomiye devlet müdahalesini reddetmiştir. Smith, bu fikri savunurken en büyük dayanağını fiyat mekanizmasında bulmuştur. Bir malın doğal fiyatı, o malın üretimi için, üretim faktörlerine ödenen bedellerin toplamından oluşurken pazar fiyatı, arz ve talebe göre belirlenir. Eğer bir malın arzı talebinden fazla ise pazar fiyatı doğal fiyatın altında, eğer eksik ise bu fiyatın üstünde oluşur. Fakat pazar fiyatı ile doğal fiyatın arasındaki fark geçicidir, eninde sonunda bu iki fiyat birbirine denk olur. Bu denkliliği sağlayan mekanizma da serbest rekabettir. Bir malın pazar fiyatı doğal fiyatını aşarsa yeni üreticiler pazara girip arzı arttırarak fiyatı düşürürler. Eğer bir malın pazar fiyatı doğal fiyatın altına düşmüşse pahalı üreten bazı üreticiler üretimden ve arzdan vazgeçerek pazar fiyatının doğal fiyata ulaşmasını sağlarlar.⁴⁵ "Smith'i böyle bir mekanik otomatik denge anlayışına götüren Newton oldu. İngiliz bilim adamının resmettiği kâinat dev bir saatin düzen ve kesinliğiyle işliyordu. Smith, Newtoncu bilimi on sekizinci yüzyıl ticari bilimlerine uyarladı. Tam rekabete dayanan bir iş dünyasında arz ile talep arasında hemen hemen tam bir denge gördü."⁴⁶

Fakihlerin verdiği, Kadı Abdülcebbar'ın da katıldığı, fiyatlara müdahale edilebileceği hükmü, "İnnallahe hüve'l-musa'ir" hadisine aykırı gibi görünmektedir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v); "Ya Rasûlallah! Fiyatlar yükseldi, fiyatları belirleseniz" diyen bazı sahâbîlere; "Fiyatları koyan, rızkı daraltan ve bollaştıran ve Rezzak olan; Allah'tır. Ben, üzerimde hiç bir kimsenin mal ve kâr hakkı olmaksızın Allah'a kavuşmak isterim."⁴⁷ buyurarak fiyatlara müdahale etmekten kaçınmıştır. Hadisin sonunda Peygamberimizin (s.a.v) hukuka riayeten hür teşebbüse müdahale etmek istemediğinin belirtilmesi önemli bir ayrıntıdır. Seyyid Sabık, fiyatlara yapılan müdahalenin, piyasadan malın çekilerek arzın azalmasına ve fiyatların iyice artmasına sebep olacağı tehlikesinden bahsederek, bunun fakir halkın zararına olup onların alım gücünü etkileyeceğini, zenginlerin ise alım gücü olduğundan gizlice mal alıp ihtiyaçlarını temin edebileceklerini, dolayısıyla buna

kapı açmamak için Peygamberimizin (s.a.v) fiyatlara müdahale etmediği yorumunu yapmaktadır.⁴⁸

Hadisin muhtevasıyla, şartları oluştuğunda fiyatlara müdahale edilebileceğine dair fakihlerin verdikleri cevaz arasındaki aykırılığı izale eden en güzel yorum F. Sabri Ülgener'e aittir. Ülgener bu hadiste anlatılan İslam'ın ilk devirlerinde fiyatlara müdahale edilmemesini, şartlarının oluşmadığı tarihsel bir süreç olarak görmektedir. Çünkü hem şehir ekonomisi hayatında müdahaleyi davet edecek hadiseler henüz bütün ağırlıklarını hissettirmemekte ve hem de o günkü devlet teşkilatlanması ciddi bir müdahaleyi gerçekleştirecek güçte değildir. Yani müdahale konusu iktisadî hayatın ve aynı zamanda idare organlarının henüz tam anlamıyla belirmemiş oldukları basit site (Medine) hayatı şartlarında cereyan etmektedirler.⁴⁹ Ayrıca o, bu durumu "monoteist" ilahiyat telakkisi ve dünya görüşünün bir neticesi olarak da görmektedir. "Hadiseleri tek etkene bağlayan bu nevi ilahiyat telakkisi, beşerin gelişigüzel müdahaleleriyle kolay kolay yerinden kımıldatılmayacak bir nizam ve ahenk fikrini zihinlere kuvvetli bir şekilde yerleştirmiş oluyordu. Aynı telakkinin maddî iktisadî hayata yönelik cephesi ve pratik neticeleri de gayet açıktır: Mevcut cemiyet nizamına iktisat politikası tedbirleriyle müdahalede bulunmak, Allah tarafından takdir edilmiş olan o nizamı istikametten zorla ayırmış olacağı için, hadiselerle şu veya bu şekilde el koymaktan sakınmak icap eder. Bu sebeple, hadiseleri kendi haline bırakmak her şeyde ilahî iradenin ve hikmetin tecellisini sezen, teolojik anlayışın mantıkî neticesidir."⁵⁰

Değerlendirme ve Sonuç

Eş'ari kelamcılarının, rızıklandırma sistemi, fiyatların oluşumu ve dalgalanması konusunda ortaya koyduğu, Allah tarafından belirlenmiş ve şaşmadan işleyen bir nizam olduğuna dair görüşlerinin; metin içinde bahsettiğimiz noktadaki çelişkiyi dışta bırakırsak ya da irade ve kesbin de sürekli yaratılmasıyla bağdaştırırsak; onların Allah-âlem, Allah-insan ilişkisine dair temel görüşleriyle tam bir uyum içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

Rızıklandırma ve fiyatlandırma sistemlerinin oluşmasıyla ilgili olarak böyle bir yorum ortaya atmaları onların metafiziğiyle alakalıdır. Ancak buna biraz da, dini nasların ifade tarzları ve onları okuma biçimi neden olmaktadır. Dini naslarda toplumsal organizasyonlarla ilgili ifadelerin bazen Allah'a izafe edildiği görülmektedir. Bunları literal anlamda okuyup lafızların zahiri anlamlarını esas almak bu

⁴⁴ Buharî, *Büyük*, 71; Müslim, *Büyük*, 14; Ebu Davud, *Büyük*, 43, 46.

⁴⁵ Üstünel, a.g.e., s. 90.

⁴⁶ Özel, a.g.m.d., *SBA* I, 441.

⁴⁷ Ebu Davud, *Büyük*, 49; Tirmizi, *Büyük*, 73.

⁴⁸ Seyyid Sabık, *Fikhu's-Sünne*, Beyrut 1987, III, 142.

⁴⁹ Ülgener, a.g.e., 125.

⁵⁰ Ülgener, a.g.e., 126.

türden sonuçlara götürmektedir. Sebe suresinin 34/18. ayetinde "Onlarla, kutsal kıldığımız beldeler arasında, birbirine bakan kasabalar var ettik ve bunlar arasında seyahati kolaylaştırdık: "Oralarda geceleri ve gündüzleri güven içinde seyahat edin" (dedik)" ayeti bunun en güzel örneğini teşkil eder. Dikkat edilirse bu ayette birbirine bakan kasabalar kurma işi, Allah'a nispet edilmektedir. Halbuki kasabaları kuranlar insanlardır. Dolayısıyla ayeti okuyanlar kasabaların bizzat Allah tarafından kurulduğunu düşünmez. Hadiste de toplumsal bir olgu olan fiyat belirleme işleminin Allah'a nispet edilmesi, Allah'ın o işi bizzat yaptığı anlamına gelmez. Ayrıca hadis ile ilgili olarak bizim dikkat çektiğimiz hukuki taraf üzerinde düşünülürse, hadiste zikredilen Hz. Peygamberin fiyatlara müdahale etmeme tavrının, tarihin belli bir dönemine ait bir uygulama olarak ele alınmayıp, bütün zaman ve mekânlar için sabit bir hüküm olarak görüldüğü de açıkça ortaya çıkmaktadır.

Kadı Abdülcebbar'ın, dönemin Eş'arî kelimcilerinin aksine insan iradesinin fiyatlara etkisini kısmen de olsa kabul etmesi, hem realite açısından hem de ahlakî açıdan gerekli bir durumdur. Fakat Kadı Abdülcebbar'ın bu görüşü Mutezile'nin Allah-âlem, Allah-insan ilişkileriyle ilgili görüşlerine yani ef'al-i ibad anlayışına tam olarak uymamaktadır. Çünkü Kadı Abdülcebbar, fiyatları sebebine göre ikiye ayırmakta ve ona göre nispet etmektedir. Yani normal bir piyasada arz ve talebin karşılaşmasıyla oluşan fiyatı Allah'a ve idarecilerin müdahalesiyle oluşan fiyatı da insana nispet ediyor. Halbuki Mutezili düşünceye göre fiyat belirleme kulun fiilidir ve fiyatı belirleyen insan olmalıdır. Bu düşünceden hareketle bir mutezili olarak "Allah'ın bu konudaki müdahalesi fiyatların oluşacağı piyasa organizasyonunu yaratıp, bir takım kanunlarla çalışması yönünde işin tabiatını belirlemesidir. İnsan ise bu organizasyonda geçerli kanunlar çerçevesinde fiyat-

ları oluşturmaktadır." demesi gerekirdi.

Kadı Abdülcebbar'ın fiyatları gerçek fiyatı ve pazar fiyatı olarak ikiye ayırması da, fiyat artış ve düşüşleri hususunda ortaya koyduğu; zaman ve mekân birliği şartı da orijinal birer tespittir. Fiyatların oluşması, düşmesi ve yükselmesinde etkili olan hususları belirlemede de iktisat ilminin bugün söylediği şeyleri o, asırlar önce dile getirmiştir.

Kadı Abdülcebbar'ın, şartlar gerektirdiğinde fiyatlara devlet tarafından yapılacak müdahalenin yanında olması, dönemin ticaret hukuku anlayışıyla çelişmemektedir. Çünkü bu durum bir zarurettir. Müslümanlar iman terbiyesinden aldıkları adalet ve insaf ölçüleri içinde ticari hayata girer ama, her insan aynı terbiyeyi alamadığından ticari hayatta birtakım düzensizlikler meydana gelir. Çünkü insanın bir takım olumsuzlukları ve beşeriyetinin gereği olan psikolojik marazları vardır. Bunlar iktisadî yapıyı olumsuz yönde etkilerler. Bu düzensizlikler ya üreticilerin veya tüketicilerin aleyhinde cereyan eder. Bu durum da iktisadi hayata müdahaleyi zorunlu kılmaktadır.

İktisadî hayattaki bir takım düzensizlikleri bertaraf etmek için diğer İslâm hukukçuları gibi Kadı Abdülcebbar da devlet kontrolüne cevaz vermiş hatta bunu şartlar tahakkuk ettiğinde gerekli görmüşlerdir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) pazar yerinde dolaşarak pazarı kontrol etmiş, bir usulsüzlük gördüğünde mani olmuş ve bu konularda tüccarları uyarmıştır. Peygamberimizden sonra gelen halifelerde sık sık piyasayı ve pazarı kontrol etmişlerdir. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz, pazara mal getiren köylüleri karşılayıp onların mallarını ucuz bir fiyatla satın alıp pazarda yüksek bir fiyatla satmayı yasaklayan hadis de fiyatlara uygun bir şekilde müdahale edilebileceğini ifade etmektedir. Ticari konularda bu gibi kontrollerle başlayan sınırlamalar halkın zararına olacak pek çok şeye karşı bir engel oluşturmuştur.